

*Анатолій Миколайович Колодій,
начальник кафедри конституційного
та міжнародного права
Національної академії внутрішніх справ,
доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України*

ПРИНЦИПИ ПРАВА: ГЕНЕЗА, ПОНЯТТЯ, КЛАСИФІКАЦІЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЯ

Принципи права постійно притягують до себе увагу вчених-правознавців, проте через їх мінливість, філософську сутність, абстрактність абсолютна більшість аспектів розуміння принципів права вимагає дослідження і доопрацювання. Одним із таких аспектів і є питання про генезу, поняття, класифікацію та реалізацію принципів права у правовій системі України.

Будь-які принципи, у тому числі і принципи права, є продуктом людської діяльності, результатом якої вони виступають й інтереси якої вони задовольняють. Принципи є соціальними явищами, як за джерелом виникнення, так і за змістом: їх виникнення зумовлюється потребами суспільного розвитку і в них відображаються закономірності суспільного життя. Головними джерелами цих принципів є політика, економіка, мораль, ідеологія, соціальне життя.

Безумовно, розглядаючи проблему генези принципів права, необхідно підкреслити особливу роль і місце в їх створенні моралі. Це зумовлюється тим, що моральні норми орієнтовані на такі категорії, як добро, честь, совість, гідність, справедливість тощо. А вони виступають критеріями оцінки поведінки людей в усіх сферах їх діяльності. Звідси — загальний, тісний взаємозв'язок норм і принципів права з нормами і принципами моралі. Важливим джерелом формування принципів права є політична сфера. Щоб переконатися в цьому, можна звернутися як до політичної практики, так і до політичної теорії. Економічні фактори формування права проглядаються, насамперед, через принцип приватної власності, який поступово стає найважливішою ідеєю права. Власність оголошується природним правом людини, джерелом його волі і рівності з іншими людьми. Ідеологія також є витокom принципів права, оскільки будь-які розумні дії людини переслідують певну мету, а ідеологія — це вербальна модель, що передбачає мету і, виходячи з цього, оцінку діянь людини, держави, інших соціальних суб'єктів з точки зору загальносуспільних інтересів. Саме звідси беруть початок такі принципи: не вбий свого; піклуйся про дітей; поважай старших та ін.

Отже, можна стверджувати, що спочатку зміст принципів права намічається самим життям, спонтанно, у суспільних соціальних відносинах, що складаються у реальному житті та отримують пізніше регламентацію і захист з боку держави у комплексах суб'єктивних прав учасників правовідносин. Виникнення принципів права, як загальносоціальних, є необхідною умовою наступного їх закріплення у вигляді юридичних принципів і норм, тому що свідчить про актуальність їх для суспільства і необхідність їх юридичного оформлення. Саме так у надрах громадянського суспільства, в межах правоутворення, за допомогою юридичної практики зароджуються нові юридичні принципи, що еволюційно відміняють дію застарілих, не актуальних принципів.

У вітчизняній юридичній літературі, що дісталася нам у спадок, існує багато різних дефініцій принципів права. Безумовно, це зумовлюється тим, що принципи права — неодноманітне і неоднозначне явище, до дослідження якого можна і треба підходити з різних боків. Проте, на мою думку, бажано внести в поняття і визначення принципів, що діють у правовій сфері, якусь неодноманітність, у тій мірі, в якій загалом вона можлива в юридичній науці.

Отже, з гносеологічної точки зору важливо підкреслити те, що категорія «принцип» тісно пов'язана з категоріями «закономірність» і «сутність». Однопорядковий характер цих понять дає підстави визначати правові принципи через закономірності розвитку суспільства (загальносоціальні принципи) і права (юридичні принципи), а також через сутність і основний зміст останньо-

го. Слід також підкреслити, що термін «принцип» походить від латинського слова «principium», яке означає основні, найзагальніші, вихідні положення, засоби, правила, що визначають природу і соціальну сутність явища, його спрямованість і найсуттєвіші властивості.

Виходячи з цього можна стверджувати, що до найсуттєвіших ознак принципів права треба віднести, насамперед, їх регулятивність. Нормативно-регулятивний характер принципів права вбачається у тому, що принципи, зафіксовані у праві, набувають значення загальних правил поведінки, які мають загальнообов'язковий, владний характер. При цьому, такий характер стає притаманним як безпосередньо нормам-принципам, так і принципам, які виводяться з норм. Під об'єктивною зумовленістю принципів права слід розуміти їх відповідність характеру суспільних відносин, економічним, політичним, ідеологічним процесам, які відбуваються в суспільстві. Принципи права — ідеологічна категорія, а це означає, що вони, як і право загалом, є формою суспільної свідомості, яка здійснює ідейний, інформаційно-виховний вплив загального характеру, тобто виконує функцію загального закріплення суспільних відносин, що і дає можливість розглядати їх з позиції певних ідей, керівних засад. Важливою ознакою принципів права є спосіб їх матеріалізації у праві. Загальновідомо, що розрізняють два способи вираження принципів права: безпосереднє формулювання їх у нормах права (текстуальне закріплення) і виведення принципів права зі змісту нормативно-правових актів (змістовне закріплення). Проблема формування громадянського суспільства і правової держави настійно вимагає, щоб загальноправові принципи текстуально виражались у Конституції України, міжгалузеві і галузеві, а також відповідні принципи структури права — в кодифікаційних і інкорпораційних актах та принципи юридичного інституту — в актах, що стосуються цього інституту. Другим способом вираження принципів права є їх змістовне закріплення, тобто виведення принципів із змісту норм права. Такі принципи більш абстрактні, за їх допомогою можна врегульовувати найбільш загальні суспільні відносини. Проте, ні в якому випадку не можна принижувати їх ролі. Наступною ознакою принципів права є те, що принципи всіх, у тому числі і правових, явищ — історичні. Це означає, що історичні умови розвитку суспільства і держави висувають відповідні принципи: вони такі, якими є епоха, люди й їх потреби, спосіб життя, суспільні відносини.

Таким чином, ми дійшли висновку, що категорія «принципи права» повинна використовуватися в усіх випадках, коли йдеться про відправні ідеї і положення, що належать до юриспруденції. Термін «принципи» може лише уточнюватись і деталізуватись залежно від того, якою є сфера його існування і функціональна спрямованість. Таким чином, принципи права — це такі відправні ідеї його буття, які виражають найважливіші закономірності, підвалини даного типу держави і права, є однопорядковими із сутністю права та утворюють його основні риси, відрізняються універсальністю, вищою імперативністю і загальнозначимістю, відповідають об'єктивній необхідності побудови та зміцнення певного суспільного ладу. Принципи права спрямовують і надають синхронності всьому механізмові правового регулювання суспільних відносин, досконаліше інших розкривають місце права в суспільному житті і його розвиткові. Саме принципи права є критерієм законності та правомірності дії громадян і посадових осіб, адміністративного апарату і органів юстиції та за відомих умов мають велике значення для зростання правосвідомості населення, його культури й освіти.

Утворюючи головний зміст права, юридичні принципи перебирають на себе всі його властивості і функції. А це означає, що: а) вони нормативно-регулятивні, всезагальні, обов'язкові, об'єктивно-зумовлені, історичні й ідейно-політичні категорії; б) їх соціальною функцією є регулювання й охорона суспільних відносин; в) вони є самостійною юридичною категорією, тобто мають відокремлюючі ознаки від усіх інших. Так, від юридичних норм їх відокремлює їх імперативність і безумовність, концентроване відображення у них найважливіших закономірностей даного суспільства. Принципи права вносять одноманітність у всю систему юридичних норм і забезпечують єдність правового регулювання суспільних відносин, цементують усі компоненти юридичної надбудови. Принципи права мають також самостійний вплив на суспільні відносини.

Розглядаючи питання про класифікацію принципів права, її критерії та види слід зазначити, що, по-перше, загальноправові принципи права, що мають всезагальний характер, знаходять своє більш конкретне втілення у принципах кожної галузі. По-друге, основні принципи права

отримують специфічну модифікацію у галузях права і у сферах правоутворення, правореалізації і правоохорони. А тому в сфері правоутворення можна вести мову про відносно автономні принципи правотворчості, а серед них і законотворчості, у правореалізації — передусім про принципи правозастосування, у правоохороні — про принципи правосуддя, юридичної відповідальності тощо. По-третє, саме основні принципи диференціюються на загальносоціальні і спеціально-юридичні (системні і структурні), а серед загальносоціальних досить чітко виділяються політичні, економічні, соціальні, ідеологічні, моральні основи права.

Звідси можна стверджувати, що слід виділяти: 1) принципи правосвідомості; 2) принципи правоутворення; 3) принципи правотворчості, а серед них законотворчості і нормотворчості; 4) принципи системи права: а) загальноправові (основні); б) міжгалузеві; в) галузеві; г) принципи інститутів права; 5) принципи структури права: а) загальносоціального і юридичного; б) публічного і приватного; в) регулятивного й охоронного; г) матеріального і процесуального; д) об'єктивного і суб'єктивного; 6) принципи правореалізації, а серед них принципи правозастосування; 7) правоохоронні принципи, а серед них, особливо, принципи правосуддя й юридичної відповідальності. Принципи системи і структури права, що змінюються у принципи правоутворення, правореалізації і правоохороні, можна назвати принципами правового регулювання, визнаючи при цьому особливу роль загальноправових (основних) принципів.

Розглядаючи проблему реалізації принципів права найбільш наочним та зрозумілим є її аналіз стосовно реалізації принципів права у процесі розбудови вітчизняного громадянського суспільства і правової держави. Шеститомна «Юридична енциклопедія» та «Великий енциклопедичний юридичний словник» стверджують, що «Громадянське суспільство — суспільство з розвиненими економічними, політичними, духовними та іншими відносинами і зв'язками, яке взаємодіє з державою та функціонує на засадах демократії і права» [1, с. 646; 2, с. 143]. Аналізуючи вищевикладене та інші визначення громадянського суспільства, можна узагальнити принципи на яких воно ґрунтується та звести їх до трьох найбільш важливих, а саме стверджувати, що громадянське суспільство характеризується, по-перше, демократичністю, по-друге, соціальною спрямованістю, і, по-третє, урегульованістю соціально-справедливим правом.

Отже, з приводу демократичності хотілося б зазначити, що «... демократія — форма організації суспільства, його державно-політичного устрою, що ґрунтується на визнанні народу джерелом влади, послідовному здійсненні принципу рівності і свободи людей, їх реальної участі в управлінні справами держави і суспільства» [3, с. 61]. Є загальновідомим та загальноприйнятим, що влада за демократії цілком має належати народові. Він здійснює її безпосередньо або через обраних ним представників. Разом з тим, за умови відсутності сучасних та таких, що відповідають світовим стандартам, законодавчих актів про всеукраїнський та місцеві референдуми, всенародні опитування (плебісцити), демонстрації, мітинги, вуличні походи та збори громадян, серйозно вести мову про наявність в Україні демократії або ж нормативних основ для її розвитку, є безпідставним. А якщо додати до цього абсолютну відсутність в українській державно-правовій теорії і практиці інституту народної ініціативи (насамперед, законодавчої), надзвичайну складність або навіть неможливість, проголошення всеукраїнського референдуму за народною ініціативою, надмірну, таку, що заслоняє представництво інтересів народу або його певної частини, політизацію представницьких органів держави та місцевого самоврядування, дискредитацію Конституційного Суду України, то стає зрозумілим, що до побудови дійсно та стабільно демократичного суспільства нам ще дуже далеко.

Якщо оцінювати громадянське суспільство з точки зору його соціальності то, насамперед, варто зазначити, що у ньому здійснюється активний вплив на соціальну сферу, воно здатне здійснювати послідовно ефективну соціальну політику в інтересах найширших верств населення. Навіть загального погляду на сучасну соціально-економічну ситуацію в Україні достатньо, щоб переконатися у відсутності в ній ознак соціального громадянського суспільства. Навпаки, в сучасній Україні відсутня послідовна та виважена державна програма (концепція) соціального розвитку, соціальної політики, довгострокова та незалежна від будь-якої влади, політичних сил, що нею володіють. Напевно саме тому за період незалежності відбувається постійне скорочення кількості населення, зростання безробіття, поляризація суспільства, тобто надмірне збагачення невеликої частини суспільства (декількох родів) та зубожіння абсолютної більшості, люмпенізація суспіль-

ства, зменшення «середнього» прошарку населення, середньостатистичного віку життя людей, «старіння нації» тощо.

Стосовно урегульованості вітчизняного суспільства соціально-справедливим правом хотілося б зазначити, що найбільш істотною його проблемою є відпрацювання моделі соціально-справедливого права, тобто типу праворозуміння, яке відповідає уявленням більшості людей про соціальну справедливість. Разом з тим, хотілося б констатувати невизначеність сучасного праворозуміння. Йдеться про те, що в силу трансформаційних процесів та необхідності зміни методології правознавства, вітчизняна юридична наука проголосила про свою відмову від нормативного розуміння права та перехід до нових видів праворозуміння (природного, соціологічного, комунікативного). Проте, здається, що та поспішність із якою це було зроблено, призвела не до прогресу в розвитку права та його розумінні, а до хаосу в сфері його дослідження, формування і функціонування. Тобто, ми маємо добре засвоїти, що зміна методології праворозуміння зумовлює зміну методології правоутворення, правореалізації та правоохорони. А тому необхідно надзвичайно обережно та осмислено відноситися до цього процесу. Наочною та болючою ознакою сучасного вітчизняного права є домінування у його середовищі правового нігілізму, який зумовлюється низьким рівнем правової свідомості та правової культури, а інколи і правовою безграмотністю [4, с. 42].

Загальновідомо, що «правова держава — ідеальний тип держави, вся діяльність якої підпорядкована праву. Головне призначення правової держави — максимально повно забезпечити юридичними засобами охорону та захист прав людини і громадянина» [4, с. 36]. До класичних сутнісних принципів правової держави відносять: верховенство права; розподіл влад; гарантованість прав, свобод та обов'язків людини і громадянина та ін.

Оскільки це так, то і розбудову правової держави необхідно здійснювати реалізуючи (фактично втілюючи) ці принципи. Разом з тим, беззаперечно, що останні події демонструють верховенство політики та політичних інтересів та ігнорування принципу верховенства права. Державна влада, не зважаючи на вимоги ч. 2 ст. 19 Конституції України, яка прямо передбачає, що «Органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України», не бажає обмежувати себе законодавчими актами. Саме тому до цього часу відсутні Закони України про: всеукраїнський та місцеві референдуми; збори, мітинги, походи і демонстрації; тимчасові спеціальні та слідчі комісії Верховної Ради України; парламентську більшість та парламентську опозицію; територіальний устрій України; нормативно-правові акти; закони та законодавчу діяльність. Безнадійно застаріли та вже давно вимагають модифікації закони України про: Президента України; статус народного депутата України, Рахункову палату, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, місцеві державні адміністрації тощо.

Є проблеми й у сфері функціонування принципу розподілу влад, особливо, що стосується визнання нетрадиційних гілок державної влади (президентської, контрольно-наглядової), забезпечення дійсної незалежності судової влади, її здатності неупереджено здійснювати правосуддя, захищати права, свободи та обов'язки людини і громадянина від зазіхань органів та посадових осіб держави та місцевого самоврядування і тим самим забезпечувати реалізацію принципу розподілу влад.

Якщо згадувати про такий принцип правової держави як гарантованість прав, свобод та обов'язків людини і громадянина, то необхідно вести мову про створення єдиної Концепції забезпечення прав, свобод, обов'язків та законних інтересів людини і громадянина і таким чином забезпечення послідовності, системності та комплексності вирішення даного завдання. А у перспективі створення і прийняття Соціального кодексу України, хоча, як видається, це дуже віддалена перспектива вітчизняного розвитку.

Використана література:

1. *Юридична енциклопедія*: в 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін.]. — К.: Вид-во «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 1998-2004. — Т. 1: А-Г. — 1998. — 672 с.
2. *Великий енциклопедичний юридичний словник* / [за ред. Ю. С. Шемшученка]. — К.: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2007. — 992 с.

3. *Юридична енциклопедія*: в 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін.]. — К.: Вид-во «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 1998-2004. — Т. 2: Д-Й. — 1999. — 744 с.

4. *Юридична енциклопедія*: в 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін.]. — К.: Вид-во «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 1998-2004. — Т. 5: П-С. — 2003. — 736 с.

Колодій А. М. Принципи права: генеза, поняття, класифікація та реалізація.

У статті досліджуються проблеми пов'язані із генезою, розумінням, класифікацією та реалізацією принципів права загалом та у процесі формування громадянського суспільства і правової держави в Україні, зокрема.

Ключові слова: генеза принципів права, розуміння принципів права, класифікація принципів права, реалізація принципів права.

Колодий А. Н. Принципы права: генезис, понятие, классификация и реализация.

В статье исследуются проблемы связанные с генезисом, понятием, классификацией и реализацией принципов права, в целом, и в процессе формирования гражданского общества и правового государства в Украине, в частности.

Ключевые слова: генезис принципов права, понимание принципов права, классификация принципов права, реализация принципов права.

Kolodiy A. Principles of Law: Genesis, Concept, Classification and Practice.

The article deals with genesis, comprehension, classification and realization of legal principles in general and in particular in respect of formation process of democratic society and law-bound state in Ukraine. It is shown in the following: 1) the sociality the main sources has been analyzed; 2) the most important features and identical definition are being formulated based on separated features; 3) the classification of legal principles, its criteria and types are being examined; 4) the realization of legal principles have been investigated in the process of development of native democratic society and law-bound state.

Key words: genesis of legal principles, comprehension of legal principles, classification of legal principles, realization of legal principles.